

שמירת המסורת היהודית

בקרב האסירים היהודים במחנות-הריכוז

יפה אליאך

"היהדות מתייחסת לזמן ולהיסטוריה יותר מאשר לחלל ולטבע", כתב פאול טיליך. ואכן, המסורת היהודית, מעצם טבעה, ערה לזמן. הזמן מורכב משתי יחידות ראשיות: קודש וחול. שני ממדים יסודיים אלה של הזמן שולטים בהלכה ובחיים היהודיים. ביטויי הגלויים ביותר מצויים בלוח הירחי-שמי, בחלוקת ימי השנה לימי קודש ולימי חול, לחגים ולימים רגילים.¹ רוב התפילות – הן בימי מועד והן בימי חול – חייבות להיערך בזמנים קבועים שאינם ניתנים לשינוי לפי שרירות לבו של היחיד, שומר המצוות. גם רבות מן המצוות ניתן לקיים רק בזמנים מיוחדים, כמו, למשל, התפילות היומיומיות, הנחת תפילין וקריאת שמע. השבת וימי החג מתחילים ומסתיימים במועד קבוע. החגים נקבעים על-פי השעון וזמני השמש והירח. מחזור ימי השבוע, מחזור הירח (מולד הירח חל בראשית החודש וירח מלא מועדו ב-15 בחודש), עונות השנה ומועדי החגים עומדים במרכז חייו של כל יהודי מאמין. אדם שצמח בתוך מסורת זו, שבה הזמן הלאומי-היהודי המקודש ממלא תפקיד עיקרי, הוא בעל מודעות רבה לזמן. הלוחות העבריים המרובים שחוברו בכתב-יד במחנות ובמקומות המחבוא, מוכיחים את קיומה של תודעת-זמן מתמדת זו.

תודעת-זמן זו אינה רק לגבי הזמן מצדו הכמותי כפי שהוא נמדד בשעון, או סיבוב כדור-הארץ על צירו ותנועתו סביב השמש, כי אם גם מצדו האיכותי, הנמדד ביצירתיות ובהישג. לעתים מתמזגים הצד הכמותי והצד האיכותי של הזמן, כגון ברגעים מקודשים בימי חול, בעת לימוד תורה וכו'. בשבתות ובימי חג מתקדש הזמן בכך שגם הדל שבבתים מתמלא חג, מאכלים מיוחדים, מלבוש חגיגי וחמימות של התכנסות המשפחה בצוותא. ימים מקודשים אלה, ובכללם ימי הצום, מתרחשים במשך 11 מתוך 12 (13 בשנה מעוברת) חודשי הלוח העברי. נוסף לתפקיד החשוב שמילא הזמן הלאומי-היהודי בחיי היחיד היה היהודי ער גם ל"זמן המשפחתי", על-פי הגדרתה של תמרה הראבן.² ימי הולדת, ימי שנה וימי מועד אחרים בלוח המשפחתי, וכן היחס בין הלוח המשפחתי למאורעות ההיסטוריים, מילאו תפקיד חשוב בחיי

¹ הלוח היהודי חייב להתאים לשני המחזורים – של השמש והירח כאחד. התאמת שנת השמש ושנת הירח מבוססת על היחס שלהלן: השנים מקובצות במחזורים של 19 שנים: 12 מתוך שנים אלה הן של 12 חודשי ירח ואילו 7 שנים (השנים המעוברות) הן של 13 חודשי ירח. ראה על כך: ע"צ מלמד, פרקי מנהג והלכה, ירושלים, תשט"ו, עמ' 35-9; Arthur Spier, *The Comprehensive Hebrew Calendar*, New York, 1952, pp. 217-228.

² Tamara, K. Haraven, 'Family Time and Historical Time', *Daedalus*, Spring 1977, pp. 57-70.

של האסיר הבודד במערכת מחנות-הריכוז.³ המשטר הנאצי הוציא בני-אדם אלה אל מחוץ לתחומי הזמן והמקום של החברה האנושית, גזל מהם כל סימן של אינדיבידואליות – את בגדיהם, שערותיהם, שמותיהם, משפחתם – והוריד אותם לדרגה של עבדים חסרי זהות ושם לפני שהפכם לאפר. יכולתו של האסיר לשמר את תודעת-הזמן העצמית שלו במציאות מחנות-הריכוז סייעה בידו לשמור על אנושיותו, על שפיות דעתו ואולי גם על חייו. הרב יוסף סולובייצ'יק אומר:

"הקריטריון הבסיסי המבדיל בין אדם חופשי לעבד הוא האופן שבו מתייחס כל אחד מהם לזמן ולחווית הזמן. החירות זהה עם תודעת-זמן עשירה, מגוונת ויצירתית. שיעבוד זהה לתחושה ולקבלה סבילה של זרם-זמן ריקני ופורמאלי".⁴

בממלכת העבדים הענקית של מאות מחנות-ריכוז, מחנות-מוות ומחנות-עבודה הכפופים ליחידות מינהל שונות היה כל יום זהה למשנהו: אותם ימים ארוכים שהתמשכו מעלות השחר ועד צאת הכוכבים ובהם מיפקדים שאין להם סוף, אותו מזון דל, אותם מצעדים ארוכים לעבודה וממנה, ואתן הכאות עד מוות יום יום. היה זה מקום שבו השינוי היחיד היה שעת מותו של הפרט. ואולם, למרות הכל, מספר ניכר למדי של יהודים דבקו גם כאן, ומתוך סכנת נפשות, במסורתם, ולא נכנעו למהלכם החדגוני של חיי המחנה שפירושם איבוד גמור של חוויית אנוש.

מאבק זה לשמירת מצוות היהדות מומחש באחד המקרים המזעזעים שאירע על-פי המסופר, במחנה יאנובסקי בלבוב: בשעת "אקציה" של ילדים החלה אחת האמהות להיאבק עם קצין ס"ס כדי להוציא מכיסו את אולרו. משהשיגה את מבוקשה מלה את בנה בן שמונת הימים, ואחר נשאה את עיניה כלפי מעלה ואמרה: "ריבוננו של עולם, אתה הענקת לי תינוק בריא ואני מחזירה לך יהודי שלם וכשר". אחר-כך ניגשה אל קצין הס"ס, החזירה לו את אולרו המוכתם בדם והושיטה לו את תינוקה.⁵

היום החל במחנה עם שחר במיפקד ובספירת האסירים, חלק מבין היהודים שומרי-המצוות השכימו קום כדי להתפלל תפילת-שחרית, למרות עונש המוות שהוטל על מעשה זה. בהוכיחם בכך כי מתחת למדים המפוספסים ולכובע האסיר חבויה נשמה המחפשת משמעות.

³ כך, למשל, תיאורו של ויקטור פראנקל כיצד הוא נזכר ביום הולדתה ה-24 של אשתו בשעה שהוא כלא במחנה, ממחיש נקודה זו. ראה: ויקטור פראנקל, האדם מחפש משמעות – ממחנות המוות אל האקסיסטנציאליזם, תל-אביב, 1970, עמ' 60.

⁴ Joseph B. Soloveichik, "Kodesh and Chol", *Gesher*, Vol. III, No. 1, New York, June 1966, p.16.

⁵ ראה: Yaffa Eliach, *Hasidic Tales of the Holocaust*, New York, 1982, pp. 151-153.

גד גולדמאן מספר כיצד בצריף שלו באושוויץ "ארגן" מישהו זוג תפילין, ומארבע בבוקר היו אנשים נעמדים בתור כדי להניח אותם.⁶ ואילו הרמאן וייס, שהיה כלוא במחנה בונה (באושוויץ III) ממאי 1944 עד 18 בינואר 1945, מספר שבמשך תשעת החודשים האלה עלה בידו להניח תפילין רק פעם אחת. התפילין היו שייכים ליהודי מצריף מס' 60, וקרוב לוודאי שהוברחו למחנה באמצעות שבוי מלחמה בריטי במחיר גבוה מאוד.⁷

על-פי דברי מרטין גרוסמאן היה זוג תפילין גם במחנות לעבודת-כפייה בבונזלאו, שברשת מחנות גרוס-רוזן, ובמילץ שליד קראקוב.⁸ דוד לאופר העיד שבמחנה-הריכוז פלאשוב הסמוך לקראקוב היה בידיהם רק תפילין של ראש. האנשים נהגו לקום בשלוש לפנות בוקר להנחת התפילין, על מנת שיהיו מוכנים למיפקד המאיים שנערך בשעה ארבע.⁹

בזיכרונותיו, שנכתבו מיד לאחר השחרור, מספר סיני אדלר, כי עם הגיעו מטרזיינשטאט לבירקנאו (אושוויץ II) הוחרמו כל חפציו, כולל התפילין שלו. למחרת מצא אדלר באשפה תפילין של ראש. רבה הייתה שמחתו כי יעלה בידו לקיים לפחות חלק מן המצווה.¹⁰

במחנה b II d בבירקנאו שכבו באותו דרגש יחד עם סיני אדלר מספר צעירים ממרכז-אירופה ומיוון. הצעירים שומרי-המצוות נהגו להתכנס בפינה, להתפלל ולהניח תפילין. מעשה זה יצר קשר של קרב מיוחדת בין הבחורים שהיו מארצות מוצא רחוקות ושונות.¹¹

לפי לוח המחנה נחשבה השבת ליום רגיל של עבודת-כפייה ממש כמו שאר הימים הארוכים במחנה. ואולם, יהודי מאמין, הגם שהיה משועבד כמו כולם, היה מצליח בדרך כלל לקדש רגעים אחדים של היום האפרורי והמדכך באמירת קידוש על שתי פרוסות לחם תפל שעלה בידו לחסוך. לא הרגע הזה לבדו הוא שסייע בידו להחזיק מעמד בשאר ימות השבוע, אלא גם תכנון המעשה ו"ארגונו" היו מקור לתחושת ניצחון – הנה עלה בידו להערים על המערכת הנאצית ולו גם רק לשם אמירת ברכה יחידה על שתי פרוסות לחם.

במחנה שטראסהוף באוסטריה, שנועד לכליאת משפחות של יהודים מהונגאריה, נהגה משפחת ברקוביץ לשמור את הנר היחיד שקיבלה בתור המיכסה השבועית, ולשבת כל ערבי השבוע באפלה כדי להדליק נרות שבת. ורה לאנדאו מספרת שסבתא ברקוביץ נהגה להתקין נרות דקים דמויי עיפרון, ולהדליקם לכבוד שבת.¹² ואילו נפתלי לאנדאו מספר שהוא ואחיו חסכו שתי חתיכות קטנות של לחם ממתם הזעומה כדי שישמשו כ"לחם משנה" בליל שבת.

⁶ עדות גד גולדמאן בפריקט להיסטוריה בע"פ, במרכז לחקר השואה, אוניברסיטת ברוקלין, סימול OH 78-10 SuC, RG 439. כל העדויות המובאות בהמשך המאמר מצויות באותו מרכז: Oral History Project, The

Center for Holocaust Studies, New York.

⁷ עדות הרמאן וייס, OH 75-26-SuC, RG 151.

⁸ עדות מרטין גרוסמאן, OH78-129-SuC, RG 502.

⁹ עדות דוד לאופר, OH 78-45 SuC, RG 401.

¹⁰ סיני אדלר, בגיא צלמות – שנת חיים של נער במחנות-ריכוז, ירושלים, תשל"ט, עמ' 13, 17.

¹¹ שם, עמ' 33.

¹² עדות ורה לאנדאו, OH 78-24-SuH, RG 378.

"אבל במשך הזמן – מספר נפתלי – ניתן פחות ופחות לחם, ואנו היינו רעבים מאוד ולא יכולנו לעמוד יותר בפני הפיתוי ועל כן הפסקנו".¹³

החגים היהודיים היו מאורע מיוחד בחיי האסירים. מועדים אלה עוררו זיכרונות, צער וייאוש אך גם הפיחו תקווה. בדרך כלשהי עלה בידי האסירים לחשב את המועד המדויק של ימי החג. אסירים אחדים הצליחו להציל בין חפציהם היקרים ביותר גם לוח-שנה עברי. כך, למשל, לדוד כהנא, שהיה כלוא במחנה יאנובסקי, היה לוח לחמישים שנה.¹⁴ אחרים, שמזלם לא שפר עליהם כל כך, חיברו לוחות מן הזיכרון, והיו רבים שסמכו בפשטות על הירח. גד גולדמאן מספר בעדותו: "אשר לחגים, שמרנו את החשבון בראשינו – חשבון מדויק – וספרנו כל יום. ידענו בדיוק כל תאריך; היינו יושבים וחושבים ומחשבים". ואסיר אחר מספר, "גם הירח עזר, לפעמים הוא היה הסמכות האחרונה, במיוחד ב-15 בחודש".¹⁵

בראש-השנה תש"ד הוברח שופר מחלקו האחד של מחנה ברגן-בלזן לחלקו האחר בתוך סיר-הקפה של ארוחת הבוקר. היה זה חיים בוראק, יהודי הולאנדי בעל נתינות ארגנטינית, שהשיג את השופר עבור חסיד מיוצאי פולין.¹⁶ מרים לסר, שנמנתה עם האסירים ה"מיוחסים" – בעלי נתינות ארצישראלית, שהוחזקו בברגן-בלזן, מספרת: "כשתקענו בשופר שמעו את התקיעה האסירים היהודים האחרים שלא נהנו ממעמד מועדף. הם הפסיקו לרגע את עבודתם והקשיבו. השומר הגרמני ראה זאת ומיד החל להכות בהם באכזריות. אחרים המשיכו להקשיב".¹⁷ במחנה בונה נרכש שופר מיהודי מקראקוב תמורת מזון וטבק שנאסף מן האסירים – כך עולה מעדותו של נפתלי לאנדאו. במחנה לעובדי-כפייה בסקארז'יסקו-קאמיינה במחוז ראדום, ביקש הרבי מראדושיצה מאחד מחסידיו, משה וינטרר (בן-דב), כי יתקין עבורו שופר. תוך סכנת נפשות הכין משה את השופר בבית-המלאכה של המחנה, כשהוא נעזר במנהל-העבודה הפולני. וכך קוימה מצוות תקיעה בשופר בצריף מס' 14 בסקארז'יסקו-קאמיינה.¹⁸

הלינה נאדלר מספרת, שבצריף שלה באושוויץ הדליקה אישה נרות בראש-השנה, בשנת תש"ה: "היא עמדה באמצע הצריף וכל הנשים נתקבצו סביבה כשהן מתייפחות, האישה התפללה בקול. ותוך כדי תפילתה חיברה את המלים. אינני זוכרת את המלים, אבל הרושם היה עצום". כשנכנסה הממונה על הצריף, כובו הנרות.¹⁹ מזלה של קבוצת נשים בכריסטיאנסטדט – ברשת מחנות גרוס-רוזן – שאליה השתייכה שרי יוסף, היה טוב מזה. אישה קשישה מווארשה, רעייתו של חזן, ידעה את תפילות ראש-השנה בעל-פה. בלילה,

¹³ עדות נפתלי לאנדאו, OH 75-51-SuH, RG 171.

¹⁴ דוד כהנא, *יומן גיטו לבוב*, ירושלים, תשל"ח, עמ' 119.

¹⁵ עדות גולדמאן (לעיל, הערה 6).

¹⁶ אליאך (לעיל, הערה 5) עמ' 42-43.

¹⁷ עדות מרים לסר, OH 75-22, SuCH, RG 298.

¹⁸ ברצוני להביע תודה לוולאדקה מיד על שסיפרה לי על אירוע זה ולאילנה גורי מיד-ושם, שהציגה בפני את

השופר ואת עדותו של משה בן-דב המצורפת אליה (מוזיאון יד ושם, תיק מס' 1530).

¹⁹ עדות הלינה נאדלר, OH 78-5-SuH, RG 364.

לאחר יום עבודה ארוך ומייגע, נהגה האישה להתפלל. "אנו חזרנו על התפילות מלה אחר מלה, מתפללות ומקוות שריבונו של עולם יסייע לנו ויעניק לנו חירות".²⁰

בעדותו מרטין גרוסמאן מספר כיצד ערך את תפילות ראש השנה בבונזלאו – שכן כתלמיד ישיבה בעבר ידע את התפילות בעל-פה. בעת התפילה, בשעת לילה מאוחרת, נכנס לפתע "זקן-הבלוק", שהיה יהודי. האסירים הסבירו לו שהיום חל ראש-השנה העברי ושהם מתפללים לשלומו של הרייך השלישי. "זקן-הבלוק" התרגש מאוד, ולמחרת הביא להם שלוש חתיכות לחם. "זה היה חג של ממש!" מסכם מרטין גרוסמאן.

באוהלים גדולים במחנה האנובר, שברשת מחנות נויגאמה, הייתה כלואה בין אלפי נערות כחושות ומזות-רעב נערה בשם פאני ברגר. "יום אחד – מספרת פאני – אמרה מישהי: 'היום יום כיפור'. קשה להסביר מה אירע לי באותו רגע, כאילו נכנסה בי רוח. פתאום ידעו כולם שיום כיפור היום. צמנו כל היום. הכינו לנו אוכל טוב יותר, אבל אף אחת לא אכלה".²¹ במחנה יאנובסקי, לאחר שמשמרת הלילה חזרה מעבודתה בעיר, התאספו יהודים מוכים כשפצעייהם פתוחים עדין בצריף מס' 12 והאזינו לתפילת "כל נדרי" מפי הרב של בלאז'ובה (בלוז'ב), רבי ישראל שפירא. למחרת בבוקר שלח אחד מ"זקני-המחנה", יהודי לא דתי בשם שנייווייס, את הרב ואחדים מחסידיו לעבוד בבניין מוגן שבו יכלו להתפלל, והטיל עליהם עבודה שניתן לעשותה בלי לעבור על אחד מל"ט אבות המלאכה. בצהריים נכנסו לבניין שומרי ס"ס כשהם נושאים בידיהם מגשים ועליהם מאכלים שכמותם לא נראו במחנה מאז החלה המלחמה וציוו על האסירים לאכול. שנייווייס התנגד: "ביום זה אנו ממלאים אחרי פקודות הבאות ממקום רם ונישא יותר מאשר הרייך השלישי – כך אמר והצביע כלפי מעלה – ומקום זה מצווה עלינו לא לאכול ביום הכיפורים". הוא נורה ונהרג במקום.²² "באותו יום, ביאנובסקי – אמר רבי ישראל שפירא – הבנתי את דברי חז"ל: 'שאפילו פושעי ישראל מלאים מצוות כרימון' (ערובין י"ט א').

יצחק מן מספר שפלוגת העבודה שלו הגיעה לבורנמישה, סמוך לגבול קארפאטורוס-גאליציה, ביום-הכיפורים בשנת תש"ה. הם הועסקו בעקירת עמודי טלפון וטלגראף והריסת כל קווי התקשורת, בעוד הצבא הגרמני נסוג בחזית המזרח. גשם שוטף ניתך, אביו קלמאן התפלל ואלה שהיו בקרבתו חזרו על התפילה תוך כדי עבודתם. קבוצה של יהודים מומרים הצטרפה אליהם וצמה אף היא, ואת הקפה שלהם שפכו אל תוך פלגי המים. בלילה נענשו כולם ואולצו לטפס על מורדותיו הבוציים של הר בורנמישה ולהחליק חזרה על בטניהם, עשר פעמים! בשעת לילה מאוחרת חדל הגשם מרדת. האסירים התכנסו סביב מדורות, ייבשו את בגדיהם

²⁰ עדות שרי יוסף, OH 78-5-SuH, RG 358.

²¹ עדות פאני ברגר, OH 79-16-SuC, RG 438.

²² יפה אליאך, "יום הכיפורים במחנה", הדאר, גליון ל"ט (שנה 57), ניו-יורק, י"ב תשרי תשל"ט, עמ' 691-692.

והפסיקו את צומם. קצין גרמני צעיר התקרב אל קבוצתו של יצחק מן ואמר "אינני יודע מי ינצח במלחמה הזו, אבל אנשים נחושים בדעתם כמוכם לעולם לא ייכנעו".²³

הרב יעקב יונגרייז, שנכלל ברכבת-קאסטנר, מספר שהרבי מסאטמאר ואחדים מחסידיו הקימו סוכה בברגן-בלזן, מדרגש בעל שתי קומות, כדי שהילדים שבקבוצה ילמדו סוכה מהי. במקום סכך השתמשו בקש מן המזרונים, אולם הרוח והגשם פיזרו סכך זה.²⁴ מרטין גרוסמאן מספר אף הוא על סוכה שהוקמה במחנה בונה. הסוכה עמדה על כנה יומיים עד שגילוה הגרמנים והרסוה.

בברגן-בלזן חגגו גם את חג החנוכה.²⁵ קבקב-עץ שימש מנורה, חוט ממעיל-אסירים היה הפתילה ומשחת-נעליים שחורה – השמן. מאות יהודים התכנסו ובאו לטקס הדלקת נרות חנוכה שערך רבי ישראל שפירא באפלת מחנה ברגן-בלזן. בין המוני הבאים היה גם מנהיג ה"בונד", זי שא זאמייטשקובסקי. לימים נזכר זי שא כי נרות החנוכה בברגן-בלזן היו מקור מתמיד של התרוממות רוח והשראה.²⁶

קיום מצוות הדלקת-נרות חנוכה לא היה תופעה ייחודית למחנה ברגן-בלזן, גם במחנה יאנובסקי,²⁷ במחנה בירקנאו ובמחנות רבים אחרים הצליחו גברים ונשים להדליק נרות חנוכה.

חג הפסח היה אחד החגים החשובים ביותר לאסירי מחנות-הריכוז. רוח החירות, התקווה והגאולה משעבוד – שהם מסמלי החג – הפיחו תקווה בלבם של האסירים גם בזמנים קשים אלה. ואכן, מספרן של העדויות על קיום סדר-פסח במחנות-הריכוז רב עד מאוד. העובדה שמחנות רבים שוחררו בימי הפסח של שנת 1945 או בסמוך לו הוסיפה לחג מימד מיוחד.

בברגן-בלזן ניתנה ב-1944 לאסירים שהיו בעלי דרכונים דרום-אמריקאיים רשות לאפות מצות. באזור שבו נמצאו יהודים "מיוחסים" מפולין הוכן מעין סדר-פסח, במיוחד לילדים. באותו לילה אפל בברגן-בלזן קיבלה הגדה, שנאמרה מן הזיכרון, משמעות מיוחדת במינה: "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות? מה נשתנה סבל זה, שואה זו, מכל הצרות אשר פקדו את העם היהודי בעבר?"

שבכל הלילות אנו אוכלים חמץ או מצה, הלילה הזה כולו מצה. בעבר בכל הלילות הארוכים בגלות אנו היהודים אכלנו גם חמץ וגם מצה. חמץ פירושו לחם שתפח, מצה פירושה לחם שטוח ללא כל גובה. בעבר בלילות-הגלות, היו לנו גם ימים של התרוממות הרוח, רגעים של יצירה. אבל הלילה הזה, בתקופת השואה, כולו מצה. אנו נמצאים בשפל המדרגה, בעמק הבכא, ללא כל התרוממות ללא כל מרגוע.

²³ אליאך (לעיל, הערה 5), עמ' 105.

²⁴ עדות הרב יעקב יונגרייז, RG 359, SuH, 78-24 OH.

²⁵ אליאך (לעיל, הערה 5), עמ' 13-15.

²⁶ שם, עמ' 243; זאמייטשקובסקי עלה לישראל ב-1951.

²⁷ על הדלקת נרות במחנה יאנובסקי ראה כהנא (לעיל, הערה 14), עמ' 119-120; ועל הדלקת נרות בבירקנאו ראה: אדלר (לעיל, הערה 10), עמ' 33-34.

אבל אל נא תתייאשו, ידידי הצעירים, כי תקופה זו היא אתחלתא דגאולה, כתוב בהגדה: עבדים היינו לפרעה במצרים, המלה עבדים היא ראשי-תיבות של 'דוד בן ישי עבדך משיחך'. כך דרש באותו ליל-סדר אפל בברגן-בלזן הרבי מבלוז'ב, ר' ישראל שפירא, באוזני מאזיניו הצעירים.²⁸

ליוויה ביטון-ג'קסון מספרת שבהיותה בת ארבע-עשרה והיא כלואה במחנה עבודה באוגסבורג בגרמניה נמנעה מלאכול לחם במשך שמונה ימים מפני שלפי חישוביה שלה ושל אמה היו אלה ימי הפסח. רק אחר כך התברר לה שטעתה בחישוב ושפסח רק החל. היא לא אכלה לחם במשך שמונה ימים נוספים בעודה עובדת עבודת-פרך בבית-חרושת גרמני.²⁹ במארס 1945 היה אדולף הרשקוביץ חולה בטיפוס. אף-על-פי שעלה בידו לאפות מעט מצות בשעה שהשומרים ההונגארים ברחו מפני הרוסים, לא הייתה הכמות מספקת לחג כולו. הוא מצא מחבוא בסירה דולפת בביצות יחד עם חבר, רופא יהודי מפולין, וסירב לאכול לחם. הרופא חתך את הלחם לפרוסות דקות, כמו מצה, ושיכנע את אדולף החולה שהוא חייב לאכול כדי שיחיה ויחזה בשחרור מעול העריצות הנאצית. הם שוחררו ביום אחרון של פסח בידי הרוסים.³⁰

מחנה-הריכוז שהוקם על חורבות גטו וארשה ברחוב גנשה היה חלק מרשת מחנות מאידאנק. על האסירים הוטל לפנות את תלי ההריסות של הגטו החרב ולשלוח את כל החומרים והחפצים הראויים לשימוש לגרמניה. ב-28 ביולי 1944 פונו האסירים מקו החזית המזרחית המתקרב והחלה צעדת המוות שלהם לאורך גדת נהר הוויסלה. ב-30 ביולי 1944 חל צום תשעה באב. למרות החום הכבד סירבו 4,000 היהודים לציית לפקודה ולא שתו ולא אכלו.³¹

במערכת הענקית של מחנות-הריכוז ייחדו לעצמם יהודים אלה רגעים מן המציאות המעוותת וקידשו אותם. מעשה זה סייע בידם להיאחז במציאות שקדמה לימי המלחמה וליצור קשר עם העתיד, בתקווה שאפילו הם, העבדים בני התקופה המודרנית הכלואים במחנות, יזכו לשמוע את פעמי המשיח – ומתוך חלום שיום יבוא ומלחמת העולם השנייה תגיע לקצה. אולם המלחמה נראתה כמתמשכת לאין קץ. מצבם של הכלואים הלך ונתדרדר, והתליין הלך ושיכלל את שיטותיו. לעומת המציאות המחרידה ששררה במחנה-ריכוז החוויר אף הגיהנום של דאנטה והשטן של איוב לא נראה אלא כטירון. רבים מן האסירים איבדו את אחרוני בני משפחתם ואת הידידים האחרונים שעוד נותרו להם. האדם התדרדר עמוק יותר ויותר לתוך התהום, ערום מכל דבר – ממשפחתו, מידידיו ואפילו גופו שלו היה טרף למחלות ולרעב.

²⁸ יפה אליאך, "ליל הסדר בברגן-בלזן", הדאר, גליון כ"ב (שנה 58), ניו-יורק, ט' בניסן תשל"ט, עמ' 353.
²⁹ עדות ליוויה ביטון-ג'קסון, OH 79-45 Su, RG 581; Livia E. Bitton Jackson, *Elli*, New York, 1980, pp. 162-164.

³⁰ עדות אדולף הרשקוביץ, OH 78-199-SuC, RG 527.
³¹ עדות דוד יונגר, OH 77-79 Su, RG 624.

מאות אלפי שלדים חיים החלו בצעדות-המוות, בחצותם את אדמותיה הקפואות של אירופה. שלדים מהלכים, עצמות יבשות, עור וגידים, המשיכו להיאחז בשביב החיים. הנאצים יכלו לשים קץ לחייהם העלובים, אך לא היה בכוחם להכניע את רוחם. הם כלל לא היו מודעים לקיומם הפיזי, נאחזים היו רק בחזיונות ובחלומות. הם היו כרוחות רפאים, שלדי אדם ולא בשר ודם, יותר רוח מאשר בני אנוש, יותר חלום מאשר מציאות. אך אפילו במצב זה של ערפול חושים היו החג היהודי, המשפחה והמסורת בעלי חשיבות עבורם, וחלומות וחזיונות על קיום מועדי ישראל היו תופעה שכיחה למדי גם ברגעיהם הקשים.

כך, למשל, מספר צעיר בשם איגנאץ, כיצד כאשר היה אסור במחנה מאוטהאוזן, מורעב, כחוש ונוטה למות, חלם על הסעודה השלישית בבית סבו החמים בדולה שבקארפטורס,³² ונערה צעירה, אסירה בברגן-בלזן, סיפרה שכאשר שכבה, באפריל 1945, כשהכרתה מטושטשת מטיפוס, האמינה שהיא נמצאת שוב בביתה, בליל שבת, והרגישה כיצד אביה מניח את ידיו החמות והמגוננות על ראש ומברכה, כדרך שעשה בכל ליל שבת. אבל הפעם הוא מברכה שתזכה לחיים ולגאולה.³³ ועוד מרובות הדוגמאות לחוויות מעין אלה.

קשה להעריך את מספרם של האסירים היהודיים שהצליחו לקיים את המסורת היהודית, בחלקה לפחות, במחנות-הריכוז ובמחנות-העבודה למיניהם; אבל ברור שמספרם היה רב ושהיו אלה יהודים מארצות מוצא רבות.

אחד הגורמים המכריעים שהשפיעו על יכולתם של האסירים לשמור על חגי ישראל היה סוג המחנה שבו נכלאו. התנאים היו שונים בכל אחד מסוגי המחנות: מחנה-מוות, מחנה-ריכוז, מחנה-עבודה, מחנה-מעצר, מחנה-מעבר או מחנה-משפחות, פלוגות-העבודה ההונגארות ויחידות מינהליות אחרות וכו'.

מבנה המחנה, מיקומו הגיאוגרפי, אישיותו של המפקד, לאומיותם של השומרים ומשך הזמן שעבר על האסיר במחנות, כל אלה הינם משתנים שיש להביאם בחשבון בשעה שדנים בשמירת המסורת במחנות.

קיים גם הבדל בין גברים לנשים בכל הנוגע לאופן שמירת המסורת. נראה שהגברים דאגו יותר לקיים את המצוות המעשיות (נטילת ידיים, הנחת תפילין, תקיעה בשופר, אכילת מצה וכו') – אותם המנהגים שנהגו לקיים בטרם השואה. ואילו הנשים גילו יותר התייחסות לתחושת "היחד" של המשפחה בימי חג, הישיבה סביב השולחן המשפחתי בשבתות ובחגים, הזיכרונות המשותפים על ריחה של חלה טרייה או ריח דגים מבושלים בימים עברו וכו'. דהיינו, שמירת המסורת לשמה הייתה מוגבלת יותר בקרב הנשים, ובמעשיהן בא לביטוי מאמץ כן להעניק לימים המקודשים במחנה משמעות מיוחדת, שתבטא את זהותן היהודית ואת הגאווה היהודית, ותסייע לשמור על תחושת אנושיותן.

³² אליאך (לעיל, הערה 5), עמ' 172-173.
³³ שם, עמ' 177-178.

כיום אפשר לטעון כי במערכת מחנות-הריכוז הקפידו יהודים שומרי-מצוות פחות על שמירת המסורת על-פי ההלכה מאשר בגטאות, שכן במחנות היו התנאים קשים הרבה יותר. שמירת המצוות ביטאה את רצונם העז של האסירים ואת הצורך שלהם להצהיר על יהדותם ועל אנושיותם לנוכח הבהמיות הנאצית. קיום המצוות על כל פרטיהן ודקדוקיהן ההילכתיים לא ניתן היה לביצוע בתנאים ששררו במחנה. "שמירת" המסורת היהודית הייתה הפגנה ליהדותם וביטוי לרוח היהדות שלא נכנעה לתנאי הזמן והמקום. הם היו מסורים למסורתם שעמדה בניגוד קוטבי לאידיאולוגיה הנאצית ולהגשמתה האיומה במערכת מחנות-הריכוז. השמירה על המסורת היהודית, ולא לרגעים בודדים בלבד, השרתה קדושה במציאות האיומה של המחנות. יחסם אל הזמן הלאומי-היהודי המקודש והמיוחד היה חולייה מקשרת בין העבר לעתיד. הוא העניק להם תחושה של תודעה היסטורית וקבע להם מקום ברצף ההיסטוריה היהודית. הם האמינו שהנאציזם סופו להתמוטט וש"הרייך בן אלף השנים", יעבור מן העולם בעודו באיבו. אסירי המחנות הנאציים ראו עצמם כצאצאי העם שגבר על פרעה, בני המכבים שגברו על מדכאיהם.

בחקר "עולם מחנות-הריכוז" יש חשיבות ראשונה במעלה לעיון בתגובתם הרוחנית של בני הלאומים השונים אשר נכלאו במחנות. כל יחיד הגיב בהתאם למשאביו הרוחניים ועל-פי תפיסת עולמו הפוליטית, במסגרת תרבותו ומסורתו. המסמכים הנאציים, מעצם טבעם, מתייחסים בעיקרם לדרך ניהול המחנות ולתנאים הפיזיים של האסירים כעובדי-כפייה וכאובייקטים שנידונו בסופו של דבר למוות. יש אפוא חשיבות לחקר תגובתו הרוחנית של האסיר במערכת הנאצית. חומר מסוג זה הוא נדיר למדי, שכן היה מחוץ לתחום הדוקטרינה הנאצית בהתייחסותה לאסירי מחנות-הריכוז ומחנות-העבודה.

המקורות העיקריים שבידינו הם מספר קטן של תעודות שנכתבו במחנות בידי אסירים, איזכורים מיזעריים במסמכים הנאציים הרשמיים, וכן זיכרונות ועדויות בעל-פה שנאספו בשנים שלאחר השואה.

אנו עומדים בשעה השתים-עשרה בכל הקשור לאיסוף חומר כזה, ליצירת קאטגוריות וקריטריונים מתאימים למחקר ולאומות החומר. החג היהודי בחייו של האסיר היהודי במחנות-הריכוז ובמחנות-העבודה משמש נקודת-ציון והתייחסות מתמדת בזיכרונותיהם של הניצולים על שנות חייהם במחנות.³⁴

בשנים האחרונות נכתבו ספרים ומאמרים רבים על מחנות-הריכוז ומחנות העבודה, העוסקים בעיקר בניהול המחנות, בעבודת-הכפייה, בניסויים רפואיים ובהשפעות הפסיכולוגיות המאוחרות על ניצולי המחנות וצאצאיהם. הגיעה העת לחקור גם את מאבקו הרוחני של האדם ואת מאמציו להתמודד עם המציאות הנוראה של מחנות-הריכוז. מותר לנו לקוות שרק

³⁴ שם, עמ' XXXUU-XXIX

אז נוכל לצפות להבנה טובה יותר של עולם מחנות-הריכוז – מקום בו נתפוררה התרבות המערבית.

מאבקו הרוחני של האדם במערכת מחנות-הריכוז מסייע בידינו להבין את משמעות המאבק על שרידי חירותו של האדם, שכלו ונשמתו. ואולי יש במעקב אחר מאבק זה שביב-תקווה להכרתנו בכוחו הרוחני של האדם.

מקור: מחנות הריכוז הנאציים, יד- ושם, 1980, ע"מ 166 – 157.